

חנה וגמן אשכולי, עמדת המנהיגות היהודית בארץ ישראל להצלת יהודי אירופה

מאמר זה הוא פרק מעבודה לקבלת התואר מוסמך באוניברסיטה בר-אילן, שנכתבה בהדרכת דוקטור ד. ישראל.

מתוך: ילקוט מורשת, 24, אוקטובר 1977, עמ' 87-111.
חנה וגמן-אשכולי 1/10/1977

מבוא

עד לשנים האחרונות נמנעו החוקרים מלעסוק בשאלת עמדת מנהיגות היישוב לגורל היהודים בשטחי הכיבוש הנאצי. נושא זה היה רגיש וכואב מדי ונשאלה השאלה – האם אנו בדורנו מסוגלים לעסוק בנושא זה בצורה אובייקטיבית? האם ישנם ברשותנו הכלים לכך? השיפתם של המסמכים הציוניים מתקופת השואה בשנים האחרונות פתחה בפני החוקרים את הדרך למחקר מדעי של הנושא. בעקבות החשיפה פורסמו כבר מיספר עבודות חשובות. ספק אם עד כה נעשה נסיון מקיף לתאר את עמדתם של המוסדות המוסמכים, קרי הנהלת הסוכנות היהודית, הנהלת הועד הלאומי והסתדרות העובדים הכללית, שעיצבו את מדיניות ההצלה והפעילו אותה. דומני, שהעבודה שלפנינו היא תרומה למשימה זו בבחננו את כל הדיונים הנוגעים לגורל יהודי אירופה, שהתנהלו במוסדות היישוב והתנועה הציונית בארץ ישראל בשנים 1942-1944.

מטרתנו בעבודה זו לא היתה לבדוק בפירוט את פעולות ההצלה או את תוצאותיהן, כיוון שמימושן של פעולות אלו היה קשור בנסיבות, שלרוב לא היתה למנהיגות שליטה עליהן. ביקשנו איפוא לבדוק בעיקר את מידת ההזדהות הנפשית, התפיסה האידיאולוגית והשיקול הפוליטי, שכיוונו את מאמצי ההצלה. בעניין זה מתעוררות שאלות רבות, כגון: איזה מקום תפס עניין ההצלה בדיפלומטיה ובמעשה הציוניים? באיזו דרך ובאיזה מחיר רצתה המנהיגות להציל את יהודי אירופה? האם הונחתה המנהיגות בכל מקרה על ידי הכלל היהודי המסורתי "כל ישראל ערביין זה לזה" או שבמדיניות ההצלה התערבו שיקולים פוליטיים כגון אלה הכרוכים במדיניות שיתוף הפעולה עם בריטניה? באיזו מידה יכלה בכלל המנהיגות להציל? האם היו קיימות אפשרויות הצלה רציניות? מה היתה היכולת של היישוב להציל בכוחותיו שלו? האם הוכיחו קברניטי היישוב בפעולה זו אותה מידה של יוזמה, העזה ותושיה, שהוכיחו במערכות אחרות? ולבסוף: האם יש לדבר על תגובה אחידה של מוסדות היישוב והתנועה הציונית בארץ ישראל לגורל יהודי אירופה? כיצד גובשו ההחלטות השונות בתחום ההצלה?

המחקר התרכז בעיקר בעמדותיה של תנועת הפועלים בארץ ישראל להצלה. יש לזכור שתנועה זו בכלל ומפלגת פועלי ארץ ישראל, שהיתה מפלגת הרוב, בפרט, היו בעלות הגמוניה בכל המוסדות היישוביים והציוניים. כיוון שכך, היו הן אחראיות לגיבוש מדיניות ההצלה וביצועה. כנקודת התחלה נבחרה ההודעה הרשמית של הסוכנות היהודית על השואה ב-22 בנובמבר 1942. אומנם השואה החלה קודם לכן, אלא שעד אז הסבירו המוסדות את חוסר התגובה בנימוק של חוסר ידיעה וחוסר הבנה של משמעות השואה. כן היו המוסדות שקועים עד אז גם בדאגה כנה לגורל היישוב עצמו, מחשש של פלישה נאצית. לאחר הנצחון הבריטי באל-עלמיין, בראשית נובמבר 1942, השתחרר היישוב מחששות אלו והתפנה לעסוק גם בגורל יהודי אירופה. דחיפה נוספת לכך ניתנה עם בואה של קבוצת חליפין מפולין ב-16 באותו חודש. העדות החיה המזעזעת, ששמעו חברי הנהלת הסוכנות, עירערה סוף-סוף את אי האמון בידיעות על ההשמדה והביאה להודעה רשמית על שואת יהודי אירופה.

תגובה ראשונה (שלהי 1942): זעזוע ואשליה

ב-22 בנובמבר 1942 פירסמה הנהלת הסוכנות היהודית את ההודעה הבאה: "בהנהלת הסוכנות בירושלים נתקבלו ידיעות ממקורות מוסמכים ומהימנים... לפי ידיעות אלה פתחו הנאצים בפעולת השמדה שיטתית בערי פולין ובעיריותיה. הוקמה ועדה ממשלתית מיוחדת להשמדה..."¹. בעקבות ההודעה החלו המוסדות הציוניים בחיפוש אחר תגובה ההולמת אותה. בראש וראשונה בלט הצורך להכין מסגרות פעולה לאומיות מיוחדות לנושא ההצלה. כן החליטו המוסדות על תגובה יישובית ועל פעולה מדינית-דיפלומטית, שנועדה בשלב זה להשיג ארבע מטרות עיקריות: הצהרת איום של בעלות הברית על גרמניה, הרחבת תוכנית החליפין, קידום המאבק למען הקמת צבא יהודי ומדינה יהודית והקמת פלוגות קומנדו יהודיות שתצנחנה בארצות הכבושות.² במבט לאחור נדמה כי תגובה ראשונה זו היתה מעוגנת במידה רבה של אופטימיות ואולי אף תמימות. אופטימיות זו היתה קשורה באמונה בסיום מהיר של המלחמה לאחר נצחון הצבא הבריטי באל-עלמיין (2.11.1942) ומיתקפת הצבא האדום באיזור סטלינגרד (19.11.1942). כן נבעה האופטימיות מאמונה ביכולתן ובכונותן של המעצמות הדמוקרטיות לסייע לעניין היהודי.

אופטימיות זו היתה קשורה גם במאמצים שנעשו ליצירת מסגרת גג, שתרכז את המחשבה והפעולה בנושא העזרה וההצלה. רווחה ההרגשה שאם רק ייווצר גוף, שייצג וילכד את כל היישוב מאחוריו ויקדיש את עצמו לחיפושי דרך, יביא הדבר למפנה גדול בהצלה. מאמצים אלה נשאו פרי וכבר בראשית דצמבר 1942 הוקמה "ועדת הפעולה להצלת יהדות הגולה". שהורכבה מ"ועדת הארבעה" הסוכנותית ומשני נציגים של הנהלת הוועד הלאומי. חודש מאוחר יותר צורפו גם שלושה נציגי "אגודת ישראל". מיספר ימים אחר כך, משצורף נציג "ההסתדרות הציונית החדשה", הוסב שם הוועדה ל"הוועד למען יהודי אירופה הכבושה"³. באמצע ינואר 1943 הושלם איפוא "הליכוד הלאומי" בנושא זה.

קו זה של גיבוש מסגרות השפיע גם על התפתחות אחת המסגרות העיקריות להצלה - "המשלחת הארץ ישראלית" בקושטא. בינואר 1943 קיבלו שליחי המפלגות בקושטא גיבוי חלקי של "ההסתדרות", דבר שסימל את הירתמות הסתדרות העובדים לפעולות עזרה והצלה. במקביל התרחבה המשלחת, כשהחלה פועלת כנציגות של ועד ההצלה בירושלים⁴.

מבחינת הצורה והתוכן מאופיינת התגובה הראשונה בקוטביות: תגובה רגשית חזקה מצד אחד ומדיניות פרגמטית מצד שני.

הפולמוס בדבר התגובה היישובית

משפורסמה הודעתה הרשמית של הנהלת הסוכנות בדבר השואה, נפתח פתח לתגובה יישובית מאורגנת. בתגובה כזו ראו המוסדות הלאומיים מיספר מטרות:

- א. להחזיר את תודעת השואה לחוגים שונים ביישוב, שבהיותם שקועים במעשה הציוני או בקידום מעמדם הכלכלי, נשארו עדיין אדישים לאסון הגולה;
- ב. לתת פורקן לאבל ולזעם שנצטברו בחוגים מסויימים ביישוב;
- ג. לעורר את מצפון העולם הדמוקרטי ואת ממשלות בעלות הברית;
- ד. להזעיק את העם היהודי בכל תפוצותיו.

לא היה כמעט ספק שיש לתת ביטוי ציבורי לחרדת היישוב. השאלה היתה: כיצד ובאיזו מידה. הנהלת הוועד הלאומי שהתכנסה לדון בנושא זה⁵, החליטה לקבוע את שלושת הימים כ"א-כ"ג בכסלו תש"ג (-30.11.1942) (2.12.1942) כימי אזעקה, מחאה וקריאה לעולם. ליום הראשון נועד כינוסה של אסיפת הנבחרים, שייצגה את היישוב יותר מכל גוף אחר. בהתאם להחלטות אלו נתכנס בבוקרו של היום הראשון לתגובה, המושב האחד-עשר של אסיפת הנבחרים. המושב הסתיים בקבלת קול קורא אל ממשלות בעלות הברית, אל ממשלות העמים הנייטרליים ואל ראשי הכנסיות, ובתפילת "אל מלא רחמים" בנוסח שנות ת"ח-ט. ביום שלישי, כ"ב בכסלו, בשעות אחר הצהריים נתקיימו ישיבות תגובה של הרשויות המקומיות. למחרת, מצהרי יום ועד חצות לילה, היה יום צום וביטול מלאכה. כל החנויות והעסקים נסגרו, נפסקה התחבורה הציבורית וקויימו תפילות ואסיפות-עם. בתי

השעשועים נסגרו בכל שלושת הימים. כן נערכו כינוסים של רבני ארץ ישראל ושל מוסדות המפלגות וגופים אחרים. הוועד הפועל של הסתדרות העובדים החליט לקרוא למועצת הסתדרות מיוחדת לאזעקה על השמדת היהודים ולחידוש תנופת הגיוס לגדודים היהודיים.

אזעקת היישוב השיגה, לפחות, את מטרותיה הראשונות. היישוב נחרד ונרעש. תיאור לכך ניתן למצוא בעתונות התקופה. "חוצות תל אביב, זו הקריה ההומיה והשובבה תמיד, לבשו את ארשת היגון היהודי של ימי הביניים, וכגוש קודר מצונף אחד נהרנו אחרי ה'שאלי שרופה באש', וכדתי כחופשי ראינו בה את הדגל היחידי המלכד בשעה זו את רגשות ישראל...⁶

דגל יחידי? כאן נשאלות מיספר שאלות: האמנם היו כל מפלגות היישוב המאורגן שלמות עם קו תגובה זה? מה היו מניעיהם של התומכים בו, מחד גיסא, ושל המתנגדים לו, מאידך גיסא? כיצד גובשה התגובה? האם היתה לדעת הקהל כפי שהשתקפה בעתונות השפעה על גיבושה?

מסתבר, שהחלטת הנהלת הוועד הלאומי לקיים את תגובת היישוב בצורתה הנ"ל, לא נתקבלה בקלות. הויכוח נסב על צורת התגובה ועל ממדיה. דהיינו: האם לשוות לאבל צביון מסורתי? האם יש הכרח לשלב את האבל בשביתה כללית? האם הפגנות רצויות? וכד'.

משה שפירא, ממנהיגי "הפועל המזרחי", טען, שרק יום אבל, שיהיה גם שבתון כללי בעבודה ובתחבורה, יצליח לבטא את רגש הזוועה שבלב היישוב. שביתה, פרט להיותה מחאה בפני עצמה, תסייע להפוך את האבל למפגן חרדה ענק, שיזעזע את יהדות העולם ואולי אף את הגויים. רק אבל כללי, שיבטא את חרדת היישוב על כל פלגיו, יטביע את חותמו. הוא ביקש איפוא לשתף את הרבנות ואת "אגודת ישראל" בתגובה היישובית ולשוות לתגובה זו צביון מסורתי. דעה זו, שרווחה בחוגי "המזרחי" ו"הפועל המזרחי", ראתה הן באבל המסורתי והן בעריכת הפגנות גדולות בארץ ובגולה את "הנשק הידוע שלנו"⁸.

לא הכל חשבו כך; היו שחלקו על הצביון המסורתי, היו שחלקו על האופי ההפגנתי של האבל והיו שחלקו על שילוב האבל בשביתה כללית. ההתנגדות נבעה מגורמים טקטיים ומגורמים אידיאולוגיים. מעניין לציין שגם בקרב "המזרחי" עצמו לא היתה אחידות דעים. הרב פיישמן (מימון), חבר הנהלת הסוכנות, התנגד לתגובות קולניות נגד גרמניה, כיוון שהן עלולות, לדעתו, לקלקל ולא להועיל. הוא גם חשש, שהכרזת צ'רצ'יל על נקמת דם של היהודים, תביא אך לטבח גדול יותר.⁹ בכך ייצג הרב פיישמן דעה שתדלנית יהודית מובהקת, שביקשה שלא להרגיז את הדוב, שמא יתרצה. התנגדות מסוג דומה העלה דוקטור שמוראק מן הציונים הכלליים ב', שהתנגד לעריכת כינוס יישובי, מחשש שהשמועות על פרעות ביהודים בכל אירופה תגרינה את עצבי הערבים בארץ¹⁰.

התנגדות תקיפה יותר גילו חוגי השמאל הפועלי. התנגדותם, שמקורה אידיאולוגי, כוונה בעיקר כנגד הצביון המסורתי שנתנו לתגובת היישוב. דרך זו נראתה להם גלותית מדי ועומדת בסתירה להווי החיים החדש בארץ. "דווקא בבית הכנסת עוצמת הכאב? מקור תנחומים? עידוד למעשים?" שאל אליעזר פראי, מפעילי "השומר הצעיר"¹¹. למעשה, בזו לתגובה המילולית-הפגנתית בכללה, וראו בהתגייסות ובחזוק עוצמתו של היישוב את עיקר תגובת היישוב. הרגשת העליונות על הגולה התבטאה לא רק בבוז להווי החיים הגלותי, אלא גם ביחס של זלזול לדרכי התגובה היהודיות המסורתיות לרדיפות¹². עקבותיה של גישה זו ניתן למצוא ביחסו של דוד בן-גוריון, יושב ראש הנהלת הסוכנות ומנהיג מפא"י, שראה בתגובת היישוב מפלט קל לעצב ולמרירות, שאין בו כדי לקדם את המטרה הציונית, שהיא ביצור כוח היישוב לקראת הכרעת גורל ארץ ישראל עם תום המלחמה¹³. מעניין לציין שהן יושב ראש הנהלת הוועד הלאומי, יצחק בן-צבי, ממנהיגי מפא"י, והן יושב ראש "ועד ההצלה", יצחק גרינבוים, מנהיג הציונים הכלליים א', לא האמינו בערכן של קינות, הפגנות או כינוסים יישוביים, אם כי לא התנגדו לקיומם. מאידך גיסא, האמין, כנראה, יצחק גרינבוים יותר בכוחם של האירגונים היהודיים הגדולים כגון הג'וינט, הקונגרס היהודי העולמי וכד', אליהם פנה בהצעה לנסח מינשר כללי בשם העם היהודי לעמים הנלחמים, וכן לשלוח בכל מקום משלחת לממשלות בדרישה לנקוט אמצעים לעיכוב טבח היהודים¹⁴.

גישה אמצעית, פרגמטית יותר, יוצגה על ידי אליעזר קפלן, אליהו דובקין ויוסף שפרינצק ממנהיגי מפא"י. "קודם כל מצווים אנו לצעוק מרה ולהזעיק... אין אנו רשאים להפסיק את עבודתנו היום-יומית, אולם לא יתכן שבד בבד עם ידיעות האימה על הנעשה בגולה ימשיכו לרקוד בעיר העברית בארץ ישראל"¹⁵. גישה זו תמכה איפוא באבל

היישוב אך הסתייגה משילובו בשביתה כללית, כי "אצלנו בארץ ישראל שבתון זה חג ולא אבל, מה שעלול להחליש את מלחמתנו בהיטלר"¹⁶. דברים אלה, שאמרם אליעזר קפלן, משקפים את הנחת היסוד המקובלת אז על מנהיגות היישוב בכללה. הנחה זו אמרה, שעיקר התגובה על השואה הוא בשיתוף היישוב במאמץ המלחמתי של בריטניה. מכאן – כל מה שפוגע במאמץ זה פסול, אפילו יש לו ערך כשלעצמו. קיצוני בגישה זו היה דוקטור ברנרד ג'וזף (לימים דב יוסף), מזכיר המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית ומראשי מפא"י. דוקטור ג'וזף לא רק שלל את השביתה כאמצעי ביטוי, אלא הציע ליישוב להוסיף שתי שעות עבודה למאמץ המלחמתי, כדי לבטא את הזדהותו עם שבר הגולה¹⁷.

מעניין מה דחף את דוקטור ג'וזף לעמדה קיצונית זו המנוכרת כל כך לרוח היישוב? ההיה זה רקעו האנגלוסקסי או שתפקידו כמזכיר המחלקה המדינית, שבו נמצא במגע שוטף עם ממשלת לונדון ועם הממשלה הארצישראלית? יתכן גם שתפקידו כמרכז הגיוס היהודי בארץ לצבא הבריטי מטעם הנהלת הסוכנות הוא שהפך אותו לאחד הנציגים המובהקים של מדיניות השיתוף עם בריטניה.

למרות ההסתייגויות הרבות והשונות ראינו, שהחלטות הנהלת הוועד הלאומי בנוגע לתגובה היישוב קרובות ברוחן הרבה יותר לצד המחייבים. מה הביא לכך? האם לחצה דעת הקהל בכיוון זה? עיון בעתונות היישוב בימים שבין הודעתה הרשמית של הנהלת הסוכנות ועד ה-27 בנובמבר 1942, שבו הודיע הוועד הלאומי על החלטתו להכריז על שלושה ימי מחאה, יתן לנו התשובה. נראה שהעתונות מילאה תפקיד ניכר בהחלטות אלו. כותרות העתונים זעקו: הישוב! אל דמי לך על דמי אחיך באירופה!¹⁸. "יקבע יום אבל כללי" – אזעקת העתונאים העברים. "בל ישקוט הישוב!" – קריאה של "האיחוד האזרחי" לפנות בתביעה למוסדות ולעיריות לכוון את זעם היישוב ולערוך מחאות בלתי פוסקות¹⁹.

ב-26 בנובמבר נערכו בתל אביב הפגנות מחאה ספונטניות. אומנם רוב האנשים בהפגנות אלו היו בגיל העמידה ונימנו על המחנה הדתי, אך כפי שראינו מעתונות הימים ההם, היה לחץ ציבור רחב יותר, שהשפיע על דפוסי התגובה הגלויה הראשונה. יתכן, שפשוט לא נמצאו דפוסים אחרים לבטא בהם את האבל והזעם. קשה, מכל מקום, להאשים את היישוב או רובו באדישות, כפי שטענו מייצגיו כל אימת שנקראו להצדיק את פעולתם בנושא העזרה וההצלה. כשהפעילו את היישוב, הוא נענה.

לאבל היישוב היו גם מטרות מדיניות. הוא נודע ללחוץ על בעלות הברית לאיים על גרמניה וגרורותיה בתגמול לאחר המלחמה. היו כאלה שלא הסתפקו בכך ותבעו פעולות נקם מיידיות בגרמנים הנמצאים בשטחי הקיסרות הבריטית ובשתי האמריקות²⁰. בהפגנות המחאה הזכורות לעיל נשמעו קריאות כמו "תנו לנו נשק ונעלה עליהם ונשחטם כמו ששחטו את אחינו!" "כל יד בישראל לנקם!" קראה החלטת הוועד המרכזי של אגודת הסופרים

מאותו

יום²¹.

האם השפיעה נימה תקיפה זאת על הפעולה המדינית של המוסדות? נראה, שחלק ממנהיגי היישוב סברו ש"אילו הסכימו האמריקנים לעצור מאות אלפי נתינים גרמניים, היה כל העניין נפסק"²². אברהם אלמליח, מפעילי העדה הספרדית בהנהלת הוועד הלאומי, אף הציע לשלוח חמישה גרמנים לארץ גזירה במקום כל יהודי שנרצח. דרך כזו הוצעה אף על ידי היהודים בפולין, אלא שיש לתהות על מידת מעשיותה.

למרות שאין כל ודאות, ניתן להניח, שתגובה אמריקנית כזו היתה מעוררת תסיסה בגרמניה ומביאה להגברת לחץ פנימי על השלטונות להפסקת הטבח. ואומנם א. ליבנשטיין (ליבנה), עורך "אשנב", שקרא מעל דפי העתון לנקוט דרך זו, הביא לחיזוק טענתו את העובדה, שפעולות תגמול מסויימות, שנעשו על ידי בעלות הברית לגבי עצורים יפנים פעלו פעולה מבריאה לגבי גורל העצורים הבריטים והאמריקאים²³. מכל מקום, הצעות אלו נשארן בבחינת הרהורי לב שלא הגיעו אפילו לידי הצבעה. ראשי היישוב בכללם הבינו, וכנראה אפילו הסכימו, ש"שום ממשלה דמוקרטית לא תסכים לכך"²⁴. הם גם הבינו כי האמריקנים לא יסכנו את נתיניהם בגרמני²⁵. ואומנם קשה להניח, שממשלת ארצות הברית היתה מסכימה לעצור מאות אלפי גרמנים, שהיוו חלק מהאומה האמריקנית ושירתו בצבא ארצות הברית.

סייגים מוסריים גברו איפוא על השיקול הרגשי הנעוץ במעשי נקם, מחד גיסא, ועל השיקול ההגיוני הקר שבמעשי הרתעה, מאידך גיסא. עובדה זו באה לביטוי נוסף בדיון של הנהלת הסוכנות בבקשת ממשלת פולין הגולה להצטרף אליה בדרישתה מבעלות הברית להפיץ את ערי גרמניה אף ללא שיקולים אסטרטגיים.²⁶ למעשה עלתה הצעה זו עוד קודם לכן על ידי עתונות היישוב. ב-7 בדצמבר 1942 קרא א. ליבנשטיין, בבטאון ההגנה "אשנב", להקים טייסת מפציצים יהודית. "ענתה כאשר יתרון בעלות הברית באוויר עולה, נפתחת האפשרות להפציץ את המרכיבים המרוחקים ביותר של הציר כגון לייפציג, ברטיסלבה, בודפשט ובוקרשט", טען. אך משעלתה ההצעה בישיבת הנהלת הסוכנות הנ"ל תמך בה י. גרינבוים בלבד, ואילו בן-גוריון, יושב ראש הנהלת הסוכנות, הגיב: "אם האנגלים יוכלו להפציץ ערים בגרמניה הם יעשו זאת, ודרישתנו לא תוסיף ולא כלום". גם דוקטור ג'וזף, מזכיר המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, התנגד להצעה זו. "המפקדה הבריטית קבעה לה פוליטיקה של הפצצות והם לא ישנו ממנה בגללנו", הוסיף.

נדמה, שלא רק נימוקים מוסריים דיברו מגרונותיהם של בן-גוריון והדוקטור ג'וזף. מה שבלט כאן יותר היא האמונה התמימה ברצונן הטוב של בעלות הברית והכניעה הנפשית פרי מדיניות "השיתוף".

פעולה מדינית-דיפלומטית: הדרישה לרפורסיות

בינתיים נשמעו ביישוב ספקות בנוגע לפעולה המדינית של ההנהגה ביחס לשואה. "היישוב אינו יודע מה עושים מוסדות התנועה הציונית בשטח המדיני. יש הרגשה, שהפעולה מעטה ובלתי מספיקה", כתב "הבוקר" ב-27 בנובמבר 1942.

היש יסוד לסברה זאת, או ששורשה במגבלות הנושא, שדרש במקרים רבים מדיניות חשאית? כדי לענות על שאלה זו עלינו לבדוק: 1. מה היו יעדי הפעולה המדינית, שנקבעו על ידי מוסדות היישוב בנושא העזרה וההצלה? 2. באיזו מידה פעלו למימושם?

היעד המדיני המוסכם ביותר והמאפיינים ביותר במסגרת התגובה הראשונית היה הדרישה מבעלות הברית להפעיל לחצים על גרמניה. לחצים אלה נועדו להתבטא בעיקר באיום ממשלות בעלות הברית על הממשלה הנאצית וגרורותיה, כי יבוא יום נקם ושלום בעד טבח היהודים. הדרישה התבססה על תקדימים כמו אזהרות רוזוולט וצ'רצ'יל בעקבות הוצאת בני ערובה להורג בצרפת. ההנחה היתה, שאם האיום לא ישפיע על גרמניה, ישפיע לפחות על הארצות הגרורות. היה זה ר. ליכטהיים, נציג הסוכנות היהודית בוועדת ההצלה בג'נבה, שביקשה במכתביו לארץ ישראל להפעיל את דעת הקהל האמריקנית ללחץ על הונגריה, בולגריה ורומניה העומדות לנקוט שיטות נאציות לגבי היהודים. הלחץ, טען, עשוי לדחות את הוצאת החוקים החדשים לפועל. מעניין, שאפילו לגבי תגובה מקובלת זו בולט המיפנה הקשור בהודעתה הרשמית של הנהלת הסוכנות. חודש לפני כן, כשהעלה י. גרינבוים את ההצעה²⁷, עדיין מצא צורך להסתייג, שאינו רואה בשלב זה צורך בפעולה של הסתדרות הציונית ודי ש"הקונגרס היהודי העולמי" יפנה לכל הגורמים הלא-יהודיים (היה זה אחד הביטויים לגישתו האמביוולנטית של גרינבוים לנושא ההצלה. מחד גיסא, כראש "ועדת הארבעה" ולימים כראש "ועדת ההצלה" היה בין ראשוני המתריעים. מאידך גיסא, לא ידע לעמוד בתוקף על הדעות שהעלה ונסוג מהן עם כל רוח מצויה). עוד יותר אופיינית תגובתו של ראש המחלקה המדינית בסוכנות היהודית, משה שרתוק (שרת), "מוזר גם להציע לממשלות אנגליה וארצות הברית לפנות נגד הנאצים, הרי ממשלות אלו נמצאות במצב מלחמה נגד הגרמנים"²⁸.

גם מבחינה זו הקדימו עתוננים רבים את המנהיגים. עוד באמצע אוקטובר 1942 הדגישו העתוננים כי "רק איום בעונשים נגד הגרמנים יציל את שארית יהודי אירופה מכליה"²⁹, אך ראשי היישוב הוסיפו לשתוק. רק השיפור במצב בעלות הברית בנובמבר אותה שנה יחד עם התגברות הידיעות על ממדיה המדהימים של השואה, נתן לראשי היישוב את היכולת הנפשית להעלות דרישות. בשלב זה הופכת הדרישה לפירסום גילוי-דעת מצד ממשלות בעלות הברית לתקווה המיידית הגדולה של ההצלה.

"התרו בראשי הצבא הגרמני ובעם הגרמני, שהם יהיו אחראים לדם השפוך", קרא דוד בן-גוריון מעל במת המושב המיוחד של אסיפת הנבחרים ב-30 בנובמבר 1942. בן-גוריון לא הסתפק בכך, אלא הזהיר אף את בעלות הברית

ש"הדם השפוך לא יחול רק על ראש התליינים הנאצים, אלא גם על כל אלה שיש בידם להציל ולא יצילו, שיש בידם למנוע ולא ימנעו"³⁰. דרישת המוסדות בארץ הועברה גם לידיעת האירגונים הציוניים באמריקה ובאנגליה, כדי שיפעילו יותר השפעה על הממשלות האמריקנית והאנגלית³¹. פעולות אלו, יחד עם פעילותה של "נציגות יהדות פולין" ששלחה מאות מברקים לראשי ממשלות ולחברי הסנאט ובתי הנבחרים של מדינות בעלות הברית והנייטרליות³², הביאו בסופו של דבר להצהרת בעלות הברית ב-17 בדצמבר 1942.

ההצהרה, שנוסחה בשם כל מדינות הדמוקרטיה, נמסרה על ידי כל תחנות הרדיו בבריטניה, ארצות הברית וברית המועצות והועלתה על ידי שר החוץ מר אידן בפרלמנט הבריטי. היא פתחה בציון מודעותן לביצוע ההשמדה על ידי השלטונות הגרמניים, וסיימה במילים: "הממשלות הדמוקרטיות והוועד הלאומי הצרפתי מגנים בכל לשון של גינוי מדיניות זו של פריצי חיות ושל השמדה בקור רוח. הן מכריזות ואומרות, כי מעשים כאלה אין כולם אלא לחזק את החלטתם של כל העמים אוהבי החירות למגר את העריצות הברברית ההיטלראית. הן חוזרות ומאשרות את החלטתן המקודשת להבטיח שהאשמים בפשעים הללו לא יימלטו מעונש, ולהחיש את האמצעים המעשיים הדרושים כדי להשיג מטרה זו"³³.

ההצהרה התקבלה ביישוב ברגשות מעורבים. "ועדת הפעולה למען יהדות אירופה" חשה אכזבה. היא לא מצאה בהצהרה כל תביעה להפסקת הטבח וגם לא כל רמז בנוגע להצלה.

י. גרינבוים, יושב ראש הוועדה, הציע להנהלת הסוכנות לפרסם, בשיתוף עם הנהלת הוועד הלאומי, הצהרת תגובה שתזכיר את הצורך במניעת טבח ותדגיש שיהדות ארץ ישראל מוכנה, בעזרת העם היהודי, לעשות את הכל לקבלת היהודים שיימלטו³⁴. הנהלת הסוכנות הסתייגה. יושב ראש הנהלת הסוכנות, דוד בן-גוריון, מצא סיפוק מוסרי בכך שסוף-סוף נשמעה זעקת ישראל. "נראה לי שאי אפשר לדרוש יותר מזה"³⁵, טען גם דוקטור ג'וזף, מזכיר המחלקה המדינית של הסוכנות.

ומדוע אי אפשר לדרוש יותר? נדמה שהסתפקות זו במועט, הבולטת בדברי בן-גוריון ודוקטור ג'וזף, רומזת לגישה האמביוולנטית של הנהלת הסוכנות לשאלת ההצלה, גישה שתלך ותתברר בהמשך. הנהלת הסוכנות, שהיתה מעורה במדיניות הבינלאומית יותר מהמוסדות היישוביים, העריכה כמועט את משקלה של החזית הציונית והיהודית בתוך החזית העצומה של מלחמת העולם. אף נדמה, שקיבלה את הטיעון המרכזי של בעלות הברית להצדקתן, כי התגובה העיקרית לפשעי הנאצים היא בריכוז המאמץ המלחמתי למען נצחון מהיר על מדינות הציר. כיוון שהנהלת הסוכנות שאפה להיות שותפה בחלוקת העוגה העולמית לאחר נצחון בעלות הברית במלחמה, לא מצאה עוז בלבה להטריד את בעלות הברית בשעה שגם חייליהן שופכים דמם בחזיתות המלחמה³⁶. משמע, היא קיוותה "להיות שותפה בעוגה" תוך הליכה בתלם, אפילו פוגעת זו האחרונה במאמצים להצלתם של יהודי אירופה. בעניין זה בא לביטוי ההבדל בין הנהלת הסוכנות, שכהנהגה מדינית לפנייה גם שיקולים מדיניים, לבין "ועדת הפעולה", שכל ייעודה הצלה³⁷.

נשאלת השאלה: וכי ייעודה של הנהלת הסוכנות לא היה צריך להיות הצלה? כדי לענות לשאלה זו אנו צריכים להבין שהנהלת הסוכנות ניצבה בפני דילמה קשה: מה קודם למה – גורלו הפיזי של העם היהודי בגולה או גורלה המדיני והחברתי של ארץ ישראל?³⁸ מסתבר, שהנהלת הסוכנות הכריעה בכיוון הדאגה לגורל הארץ. אין ספק שהכרעה זו נעוצה בעובדה ששורשיהם של חברי הנהלת הסוכנות היו נעוצים יותר בציונות הרוחנית והמעשית מאשר בציונות המדינית. שני הזרמים הראשונים מעולם לא ראו בציונות פתרון מידי או כולל לבעיה הפיזית של היהודים בגולה. למרבה האירוניה הושפעה הכרעה זו של הנהלת הסוכנות גם מגורם מדיני מובהק. ההנחה היתה שאם תקופת מלחמת העולם לא תנוצל לשיפור סיכוייה המדיניים של הציונות בארץ ישראל, לא יהיה גם טעם בהצלת העם היהודי, כי לא יהיה היכן לקלוט אותו לאחר המלחמה. שיקול זה הוא שהנחה את הנהלת הסוכנות בהמשך "השיתוף" עם בריטניה ובעלות הברית למרות המכשולים הגלויים והסמויים ששמו אלה בדרכים להצלת יהודי אירופה. נשאלת השאלה, אם בהתרכזותה בדאגה לגורל הארץ לא הפסידה הנהלת הסוכנות הזדמנות היסטורית ליהפך למנהיגת העם היהודי?

האומנם מילאה הצהרת בעלות הברית את הציפיות, שתלו בה היישוב ומוסדותיו? האם הפחידה את הגרמנים או לפחות את המדינות הגוררות והאטה את תהליך ההשמדה? אם לשפוט לפי התוצאות הסופיות התשובה היא

שלילית. המקרים המלמדים על נסיגה מסויימת מתוכנית ההשמדה, כמו דחיית גירוש יהודי סלובקיה והצעת הכופר של יהודי טרנסדניסטריה³⁹, גם הם קדמו להצהרה. העיסקה הראשונה נעשתה עוד בספטמבר 1942, ואילו השניה הוצעה בנובמבר אותה שנה. נדמה, איפוא, שהפרצות בחזית "הפתרון הסופי" אינן קשורות דווקא בהצהרה זו, אלא בעצם המיפנה בחזיתות המלחמה ובאיומים קודמים של בעלות הברית⁴⁰ נגד פשעי מלחמה באוכלוסיה האזרחית בכללה. העובדה שהצהרה לא הציעה כל תרומה חיובית של בעלות הברית להצלה, השמיטה ממנה את הבסיס המוסרי. היא הוכיחה לגרמנים שהמחנה הדמוקרטי אדיש בעצם לגורל היהודים, ומעבר למחאה מילולית לא ייעשה דבר.

יחסה החיובי של הנהלת הסוכנות להצהרה עקרה זו בפרט ול"שיתוף" בכלל הוסבר עד כאן בנימוקים הקשורים בשאיפה להישגים מעשיים ומדיניים ביחס ליישוב היהודי בארץ ישראל. כלום לא היה "השיתוף" קשור גם בגורל יהודי אירופה? מסתבר, שהנהלת הסוכנות ראתה ב"שיתוף" כלי עזר לביצוע תוכניות הצלה, שלא היתה בעיניה דרך אחרת לממשן. בין תוכניות אלו יש למנות את הדרישה להקמת צבא יהודי ופולגות קומנדו יהודיות. תוכנית נוספת, שנזקקה באופן מוחלט לתיווך בריטי, היתה "תוכנית החליפין".

תוכנית החליפין

אחד מנסיונות ההצלה הראשונים, שיזמה הנהלת הסוכנות מראשית מלחמת העולם כרוך בתוכנית החליפין. נדמה שאין פלא בכך, לאור העובדה שמדובר היה במאות נשים וילדים של נתינים ארץ ישראלים, שנמצאו עם פרוץ המלחמה בארצות האוייב. תוכנית זו היתה גם פחות בעייתית מבחינות רבות: היא לא הרגה מגבולות הספר הלבן ולא איימה על גזירת איסור הכניסה לארץ ישראל של יהודים יוצאי ארצות האוייב, שהרי טיפלה בנתינים ארץ ישראלים. התוכנית תאמה איפוא את מדיניות "השיתוף" וגם היתה מקובלת על כל המפלגות. מכאן נבעו המאמצים המדיניים הרבים שהושקעו בתוכנית זו, והתקוות הרבות שניתלו בה.

קבוצת החליפין הראשונה, שכללה מאה שלושים ילדים, נשים וזקנים, הגיעה מפולין לארץ ב-16 בנובמבר 1942. רק הפגישה הבלתי אמצעית של "ועדת הארבעה" עם פליטי השואה, שהיו עדים אישיים להפעלת "הפתרון הסופי", הביאה לפירסום ההצהרה הרשמית של הסוכנות בתאריך בו פורסמה. ניתן, איפוא, לומר שפירותיה של תוכנית ראשונה זו תרמו במידה רבה לפתיחת הדף החדש בהתייחסות לשואה ובדחיפה להצלה.

בעקבות הצלחה ראשונה זו עוסקת התגובה הראשונה בנסיון להרחיב את בסיס החליפין. ההרחבה מתייחסת מצד אחד ליהודי אירופה בכללם לעומת נתיני ארץ ישראל עד כאן ומצד אחר לאזרחי גרמניה בתחומי בעלות הברית ולא רק בארץ ישראל. "עוד ישנם אזרחים גרמניים בארץ ישראל, אלפים מהם נמצאים בידי צבא בעלות הברית באפריקה הצפונית, במצרים ועל כולם – מאות אלפי אזרחים גרמניים גרים בארצות הברית של אמריקה, בברזיל. את כל אלה עלינו להחליף ביהודים הנמקים בארצות הנאציות", טען אליהו דובקין⁴¹. ימים מיספר אחר כך הציע י. גרינבוים בשיבת הנהלת הסוכנות לבקש מהמשלה להציע חילופין של גרמנים נוצרים ביהודים מאירופה, ולא – לגרשם מכאן ולהחרים את רכוש הגרמנים לשם פיצוחי שוד הגרמנים⁴². ההצעה נתקלה בהסתייגות יחיד של הדוקטור ג'וזף, מזכיר המחלקה המדינית של הסוכנות וממנהיגי מפא"י, שטען באותה ישיבה שאין מקום לדרישה על הרחבת החילופין, כי אלה באים בחשבון רק בשביל נשים, ילדים וזקנים ולא לגברים בגיל העבודה והצבא. כיצד ניתן להבין הסתייגות יוצאת דופן זאת? יש לזכור שבלי להתייחס למגבלות המלחמה הותרה כניסת יהודים לארץ ישראל, בעיקרה על בסיס יבוא הון או על בסיס יכולת הקליטה הכלכלית של הארץ. אומדן "יכולת הקליטה הכלכלית" נתן, כמובן, עדיפות לצעירים, חלוצים ובעלי מקצוע דרושים; אך במסגרת תוכנית החליפין שיהררו הגרמנים דווקא את היסודות הבלתי פרודוקטיביים: נשים, זקנים וילדים. יתר על כן, אלה אינם יכולים לתרום למאמץ המלחמתי על ידי גיוס או עבודה בעוד שנתונים גרמניים שיוחזרו לגרמניה, יצטרפו לצבא הנאצי. נסיון למצוא די נשים גרמניות, שייסכמו לחזור לגרמניה, נכשל. דוקטור ג'וזף, המשפטן המפוקח, הקשור בעבותות "השיתוף", לא רצה איפוא להטריד את בריטניה בדברים החסרים הגיון משפטי. היה זה אחד הביטויים הבולטים של מדיניות השיתוף או אולי יותר מדי הגיון משפטי ופחות מדי רגש יהודי. על כך עמד כבר יצחק גרינבוים,

שהעיר כי הוא מבין את דעתו של דוקטור ג'וזף, כי מבחינה משפטית אין מקום להרחבת החילופין, אבל לפנינו מקרה של השמדת המוני יהודים וללא כל סיבה ואין להסתפק כאן בנקודה משפטית. בן-גוריון הצטרף הפעם לדעתו של גרינבוים. בהסכמה כללית החליטה הנהלת הסוכנות⁴³ לטפל בהרחבת החילופין. בעקבות זאת הפכה הדרישה להרחבת החילופין לאחת מדרישות היסוד של הדיפלומטיה הציונית בהתייחסות לשואה יהודי אירופה. "עיקר מאמצנו בעתיד חייב להיות מכוון לכיוון זה", טען א. דובקין בישיבת הוועד הפועל הציוני, שהתכנס בירושלים ב-18.1.1943. ואומנם, בראשית שנת 1943 תלו המוסדות הלאומיים תקוות רבות בתוכנית זו, שראו בה אפשרות ההצלה הקונקרטיה היחידה. שרתוק, ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, שיצא ללונדון בסוף 1942, ניהל משא ומתן ממושך בעניין זה עם ממשלת בריטניה⁴⁵. גם בארצות הברית נעשו מאמצים גדולים בשאלה זו והדרישה להרחבת החילופין הועלתה לפני סאמנר נלס, שר החוץ האמריקני⁴⁶, אך גם בבריטניה וגם בארצות הברית נתקלה ההצעה בהתנגדות מוחלטת. הן הבריטים והן האמריקנים טענו, שהצעה כזו רק תעשה לצחוק את המציעים, כיוון שהיהודים מארצות הכיבוש הגרמני אינם נתיני בריטניה או ארצות הברית ולכן לא ניתן להחליפם בנתינים גרמניים הנמצאים באמריקה למשל. הם גם טענו, שאין לדבר רק על החלפת יהודים בעוד שעמים אחרים נאנקים גם הם תחת עול הכיבוש הנאצי. כמו כן, אין בידם מספיק נתינים גרמניים הרוצים לחזור לגרמניה ולפי החוק הבינלאומי לא ניתן לכפות זאת עליהם. עוד טענו, שאין טעם לפנות לשלטונות הנאצים בדרישה זו מפני שתגובתם השלילית צפויה מראש⁴⁷. התקוות הגדולות, שתלו המוסדות הלאומיים בתוכנית חילופין רחבה, התנפצו איפוא עוד בינואר 1943, כאשר הודיעה בריטניה על נכונותה לטפל ברשימה של תשע מאות איש בלבד – נשים וילדים של תושבי ארץ ישראל⁴⁸.

עם כל התקוות הגדולות שתלתה הנהגת היישוב בתוכנית החילופין הגדולה בעת התגובה הראשונה, לא נעלמו מעינייה הקשיים הרבים בדרך למימוש התוכנית. אחד הקשיים העיקריים היה נעוץ במסך הברזל, שבו חסמה בריטניה את הכניסה לארץ ישראל, דהיינו האיסור הכללי על כניסת נתיני ארצות אויב לשטחים בריטיים. הנהלת הסוכנות היתה צריכה, איפוא, להיאבק קודם כל על ההכרה שיהודים אינם מסוגלים להיות סוכני אויב⁴⁹. מגבלות אבסורדיות, שהטילה בריטניה על הכניסה לארץ, חיזקו את בן-גוריון בטענתו, שרק עצמאות יהודית לאתגר יש בה מן התשובה לבעיית הפליטים היהודים.

צבא יהודי ומולדת יהודית

דומה שגם אחרי המיפנה שחל ביחס לשואה, עם הודעתה הרשמית של הנהלת הסוכנות בסוף נובמבר 1942, המשוכה התביעה למעמד של שוויון לאומי, שיתבטא בהקמת צבא יהודי ועצמאות יהודית, להוות את היעד המדיני העיקרי של הנהלת הסוכנות. במיוחד איפיינה תביעה זו את מדיניותם של יושב ראש ההנהלה – דוד בן-גוריון, ראש המחלקה המדינית – משה שרתוק, וממלא-מקומו דוקטור ברנארד ג'וזף, שלושת מנהיגי מפא"י⁵⁰.

בחושו המדיני צפה בן-גוריון שמלחמת העולם יכולה להיות הזדמנות לחיסול הספר הלבן וקריש קפיצה בדרך להגשמת הציונות. מאמציו לניסוח מטרות הציונות לאחר המלחמה הגיעו לשיאם בתוכנית בילטמור. מבחינה זו היוו הידיעות על השמדת היהודים חיזוק נוסף לפרוגנוזה הציונית, שארץ ישראל היא מקום המקלט היחיד ליהודים. "עלינו לראות את הדברים בעיניים פקוחות וציוניות"⁵¹, טען בן-גוריון בהתייחסו לאבל היישוב. תגובת היישוב חסרה, לדעתו, מידה מספקת של צביון ציוני. "מה שקרה לנו בפולין, מה שעוד חלילה עתיד לקרות לנו, כל קורבנות החינם... הם קורבנות של אומה, שאין לה מולדת ושאינה לה עצמאות"⁵². השואה נתפסה, איפוא, כמנוף פוליטי להשגת המטרה הציונית. מאידך גיסא, רק הגשמה מהירה של המטרה הציונית היא התשובה לשואה. עליה המונית למולדת יהודית עצמאית בארץ ישראל – זוהי תשובת בן-גוריון לאסון יהדות אירופה.

כבר בשלב זה נמצאו חולקים על מדיניות זו; חלקם מסיבות אידיאולוגיות וחלקם מסיבות ענייניות. חוגי "השומר הצעיר" שללו עוד קודם לכן את תוכנית בילטמור, משום שהתנגדו להשתלטות עם אחד על משנהו ולא ויתרו על יציאה מתוכנת מהגולה⁵³. עתה הזהיר מאיר יערי, כי "התשובה הזאת אין בה כדי להחיש הצלה; בהפוך הוא, היא מסכנת את ההצלה ומאפילה על התביעות הפוליטיות הבערות ביותר"⁵⁴. יתר על כן, תוכנית בילטמור מהווה מציאה יקרה לגורמים המסיתים בארץ, דהיינו לערבים, ועל כן היא מסכנת גם את המפעל הציוני הקיים בפועל. גם

במפא"י נמצאו חולקים על הרציונליות היתרה של הטיפול בהצלה. "יש אסון של שריפה ואנו רוצים לשקול כל מחשבה, איזה תוכן וקשר יש לה עם האידיאולוגיה שלנו",⁵⁵ טען אנשל רייס מפעילי "האיחוד העולמי – פועלי ציון"⁵⁶. חודשים רבים לפני כן התריע ברל כצנלסון, ממנהיגי המפלגה, על הבריחה מן ההווה ועל העיוק בנוסח מטרות סופיות לציונות, בשעה שגם המסיבות בעולם וגם אנו איננו מוכנים לכך.⁵⁷

בטענות דומות נתקל שרתוק בלונדון. אפילו טובי הידידים שעסקו בהצלת יהודים, ביניהם הארכיבישוף מקנטרברי, אלן רתבורן, ואחרים, חזרו והזהירו שלא לערבב את עניין הצלת היהודים עם עניין העליה לארץ ישראל – באשר הצלת יהודים זהו דבר אנושי כללי היכול לשמש רקע לשיתוף בין כל השכבות והחוגים בעוד שעניין ארץ ישראל שנוי במחלוקת. "קישור הציונות לשואה יכול להביא לכך שיאשימו אותנו, שאנו מנסים להיבנות מחורבנה של יהדות אירופה להגשמת המטרה הפוליטית שלנו, שאנו מפרכסים את העובדות ומגזימים כאילו במתכוון, כדי לעשות מזה מגוף למלחמה ב'ספר הלבן'⁵⁸. שרתוק מודה, שזוהי טענה חזקה. תשובה נוספת לאסון נועדה להיות השתתפות צבא יהודי בחזית המלחמה נגד הנאצים. לא רק גיוס לצבא הבריטי בארץ, אלא הקמת צבא כלל יהודי, שיהיה מורכב מיהודים שאינם חייבים או שאינם יכולים למלא חובת צבא בארצותיהם. "אם מתעללים בנו כיהודים, אנחנו רוצים להשיב כיהודים... אנו תובעים את זכות כבודנו להצטרף לצבא יהודי, תחת דגל יהודי, כבעל ברית שווה לכל האומות המאוחדות!"⁵⁹ קרא בן-גוריון מעל במת המושב המיוחד של אסיפת הנבחרים.

התביעה אינה חדשה. מראשית המלחמה נאבקה ההנהגה הציונית בארץ ובהוץ לארץ על הקמת צבא יהודי או לפחות יחידות ארצישאליות במסגרת בריטית. בגיוס לצבא הבריטי ראו ערובה להישגים מדיניים אחרי המלחמה, נדבך נוסף בבניין העצמאות היהודית. "כל הגיוס שלנו הוא שטר ואנו מעוניינים להוסיף את השטרות האלה",⁶⁰ כדברי א. גולומב. תוכנית בילטמור חיזקה תביעה זו. עם התגברות הידיעות על השואה ראו בגיוס צו מוסרי של השעה, אך עדיין הסתייגו מהוצאת היחידות הארצישאליות מהארץ או מסביבותיה. בטחון היישוב בארץ נראה חשוב יותר. החידוש עתה הוא בכך, שהתביעה לגיוס יהודים לצבא יהודי מלווה בדרישה תקיפה של משלוח יהודים לחזית האירופית. "יהודים צריכים להיפגש עם קלגסי היטלר פנים אל פנים", טען אליהו דובקין.⁶¹ תחת הסיסמה של "הריסת הגיטאות" ניסתה הנהלת הסוכנות להגביר את הגיוס בצורה משמעותית. כנגד סיסמה זו יצאו חוגי המרכז והדתיים. הם לא שללו את הגיוס, שהרי תמכו במדיניות השיתוף עם בריטניה, אך סירבו לראות בו תגובה ישירה להשמדה. "אינני בטוח, שהיה נכון לקשור את ההתגייסות עם השמדת יהדות אירופה. הגיוס הוא צורך בפני עצמו, אך הוא לא יציל את אלה שעודם חיים. יותר טוב שלא לערבב את הפרשיות, כי אנו משלים רק את עצמנו", טען פרץ ברנשטיין מפעילי הציונים הכלליים,⁶² ואילו הרב פישמן (מימון) טען בפשטות ש"אסור להשתמש באסונות לשם תעמולה".⁶³

הקריאה להוצאת היחידות העבריות מארץ ישראל ושליחתן לחזית אירופה, עוררה מחדש את ויכוח העדיפויות בגיוס. אנשי סיעה ב' במפא"י וחברי "השומר הצעיר", שהדגישו את עליונות הפעילות המעשית בארץ על פני הפעילות המדינית בעולם, לא התנגדו לגיוס, אך הציבו מולו את חשיבות יחידות המגן העבריות. הם חששו להפקיר את הגנת הארץ בידי הצבא הבריטי, שבשבילו ארץ ישראל היא רק חוליה אחת בחזית, אך בשבילנו היא הכל. אסון יהדות אירופה רק חיזק את הרגשת אחריותם למפעל הציוני בארץ. "ראדום אומרת לנו: היו מסורים לעצמכם, לצבאכם, להגנתכם, למושבתכם... למקום קליטת יהודים. שום נקמה לא תדמה לזאת... אל נפרק את עם ישראל ואל נתפרק מן הנשק החשוב ביותר: עמידתנו בארץ"⁶⁴, טען יצחק טבנקין ממנהיגי סיעה ב'. משה טבנקין, מצעירי התנועה, דיבר ברוח דומה: "ילדינו המתנפצים ללא שילומים... חורתים בדם את הצו: מרכז ראיתנו – המערכה על הציונות, אין חזית בוערת ממנה! אין חזית צודקת ממנה! אין חזית קדושה ממנה!"⁶⁵

דומה לכך היתה גם גישתו של "השומר הצעיר". טענתו של מאיר יערי ש"בעיות ההצלה עומדות קודם כל בימי המלחמה"⁶⁶ שמה דגש, כנראה, על הצלת המפעל הציוני בארץ ישראל. כך על כל פנים מסתבר מדברי יעקב ריפתין, מנהיג נוסף של התנועה. "אסור לנו להחליש את משמרתנו בארץ ישראל, שהרי כאן מגינים אנו, וחייבים להגן ולהבטיח לא רק בשבילנו, אלא בשביל כל הניצולים אשר ישתחררו מגיהנום הגולה"⁶⁷. ומוסיף אחר: "הרגש

אומר: אנו צריכים להיות עם קדושי ראדום. אבל השכל, שיקול הדעת המדיני, אומר: אנו איתם, כשהיננו עומדים בחזית שלנו"⁶⁸.

התנגדותו של השמאל הפועלי להוצאת היחידות מן הארץ והדגש ששם על הגנה עצמית נבעו ללא ספק גם מחשדותם כלפי בריטניה ומחוסר האמון בתשלום מדיני בכלל. "אני יודע שלא יבואנו תגמול", טען יצחק טבנקין, "אינני מאמין בתגמול ובתשלום משום איש, משום עם... על אחת כמה וכמה שלא נבוא על גמולנו מידי האנגלו-סאכסים"⁶⁹.

ההתקפה הקשה מצד השמאל הפועלי הוציאה במידה מסויימת את הרוח ממפרשי א. דובקין, בן-ציון ישראלי ואחרים במפא"י, שהיו מוכנים לשלוח את היחידות הארצישראליות לכל מקום בו מתנהלת המערכה נגד האויב הנאצי. מכיוון שכך, שמה כעת ההנהגה המדינית את הדגש על הדרישה ליצירת צבא יהודי מקרב העם היהודי החופשי והפליטים היהודים שנספחו אליו. צבא זה, פרט להיותו קלף מדיני, הוא שנועד להשתתף בחזית האיריות ולקחת חלק בנקמה הישירה בנאצים, ובכך להרגיע את מצפונה של ההנהגה הציונית על אינה נוטלת חלק ישיר יותר במאמץ המלחמה של בעלות הברית. בראשית דצמבר קיבלה הנהלת הסוכנות החלטה ברוח זו. שרתוק, שיצא ללונדון, קיבל על עצמו להעלות דרישות אלו שם⁷⁰, ואילו בן-גוריון טילגרף לדוקטור נחום גולדמן להעלות דרישות אלו בארצות הברית⁷¹. מכל מקום, הדרישה להקמת צבא יהודי אם כקלף מדיני ואם לצורך השתתפות ישירה במלחמה נגד גרמניה הנאצית לא היה בה תשובה לצורך בהצלה לאלתר. תשובה ישירה יותר לצורך זה ניתנה בדרישה להקמת פלוגות קומנדו יהודיות.

תוכנית "הקומנדו היהודית" (תוכנית הצנחנים)

רעיון הקמת צבא יהודי נדחה על ידי בריטניה ובעלות בריתה, שחששו להתחייב יותר מדי לעם היהודי. ההצעה לשלוח את היחידות הארצישראליות לנקום בהיטלר בחזיתות אירופה נתקלה בחששותיהם של חלקים מהיישוב. מבחינות אלו היתה תוכנית הצנחה בעייתית פחות. התוכנית, שאמורה היתה להצניח שליחים ארץ ישראלים מעבר לקווי האויב היתה מצומצמת יותר בהיקפה וכרוכה פחות בחשבונות פוליטיים, שהרי היתה קשורה עם מוסדות חשאיים, פחות רשמיים. מחלקות כמו Inter Services Liaison Department, שלוחה של מוסד המודיעין המרכזי של הצבא הבריטי (להלן אי.ס.ל.ד.) וה-Air Force (להלן "אירפורס"), מחלקת שירות המודיעין של חיל האוויר, שתפקידו היה לסייע לבריחתם של חיילי בעלות הברית השבויים בידי הנאצים, העדיפו יעילות בביצוע תפקידיהם בעת המלחמה על פני שיקולים מדיניים ארוכי טווח. מבחינה זו נראו סיכוייה של תוכנית זו טובים יותר. עם זאת ידוע⁷², שהיו מעט מדי צנחנים עברים והם הגיעו מאוחר מדי; ונשאלת השאלה: מדוע?

לנושא הצנחה שורשים עמוקים כבר מראשית המלחמה. "מיד עם פרוץ המלחמה על אדמת אירופה", העיד א. גולומב, "ניסינו להגיש עזרה לכוחות הלוחמים על ידי חזירה למקומות בהם נמצאים יהודים תחת שלטון נאצי. רצינו לארגן את היהודים למלחמה בנאצים"⁷³. ההצעה לנצל את התאים הציוניים בארצות האויב כבסיס ליצירת מחתרת יהודית, שתשותף במלחמה באויב, הועלתה על ידי "ההגנה" במסגרת קשריה עם יחידות מודיעין בריטיות. הקשרים, שהחלו בראשית 1940, קשורים בפרשת השיתוף בכללה⁷⁴, שיתוף שנבע מרצון לסייע בידי בריטניה במלחמתה בהיטלר בכל הכוחות והאמצעים, אך גם מחשבון פוליטי.

ככל שהמחלקה המדינית של הסוכנות ראתה ב"שיתוף" נכס מדיני חיוני ביחסים עם בריטניה

לאחר הנצחון, כך גבר בבריטניה החשש מפני התקשרות כזו. התוכנית נתקלה בהתנגדות בעיקר מצד שלטונות

המנדט והצבא הבריטי במזרח התיכון, שביכרו את תמיכת הערבים. אלא שהבריטים ידעו לעטוף את התנגדותם

במעטה הומני. הם טענו, שאין להסיק מחורבן קהילות ישראל בגרמניה שכך ייעשה גם לקהילות יהודיות בארצות

אירופה האחרות. ונהפוך הוא, התקוממות יהודית תוך הסתמכות על סיוע מבחוץ תביא סכנת כליון על היהודים⁷⁵.

נימוקים אלה שנראו הגיוניים לפני נובמבר 1942, תקופה בה לא נתפסה עדיין משמעות השואה, כנראה הצליחו לנטרל חלק מלחץ ההנהגה.

למרות דחיית ההצעה על ידי בריטניה למן הרגע הראשון, נמשך שיתוף הפעולה בין

ה-א.ס.ל.ד. לבין "ההגנה" בתחומי מודיעין אחרים. בראשית 1942 אף נתבעה הסוכנות היהודית, על ידי שותפיה מהשירות החשאי הבריטי, לשלוח למצרים מדריכים לאלחוט. הסוכנות היהודית גייסה ארבעה מומחים. עובדות אלו חשובות להבנת המשך האמון, התלות והתקווה, שהיו ל"הגנה" ולסוכנות, בשיתוף הפעולה, למרות האכזבה שנחלו בראשית הדרך. עובדה נוספת, החשובה לשלמות התמונה, היא ההנחה, שדבקה בה "ההגנה", שבתנאי מלחמה אי אפשר לחדור אל מעבר לחומה אלא בעזרת השירותים של בעלות הברית. האם הועמדה הנחה זו במבחן? אין עדויות רבות לכך. נסיון עצמאי קטן לשלוח שליחים ליוון נכשל.⁷⁶

מכל מקום, נראה שהבריטים ידעו לקיים את רמת התקווה המינימלית הדרושה כדי למנוע מ"ההגנה" כל נסיון עצמאי או העזה מקורית. בשלהי 1942, בד בבד עם התגברות הידיעות על ההשמדה, הגיעה הצעת הצנחה מהצד הבריטי. הפעם היתה ההצעה בעלת ממדים יותר רחבים ועסקה בעיקר במיספר שליחים לארצות הבלקן.⁷⁷ הסוכנות נענתה, כמובן, ברצון להצעה זו, אך ניסתה להרחיבה. לכך התכוון, כנראה, אליהו גולומב בדבריו במועצת ההסתדרות, בראשית דצמבר 1942: "אני בטוח שאם תסתמנה דרכים כאלה, ימצאו בינינו 'שמשונים', שיהיו מוכנים ש'תמות נפשי עם פלשתים', אולם העמודים שניתן לשמשון לאחוז בהם אינם עדיין לנגד עינינו. בכלנו היה התשוקה לקום נגד האויב, לא לתת את אחינו להיות מובלים כצאן לטבח".⁷⁸

הרעיון היסודי בפעולות החדירה היה, איפוא, ליצור קשר עם יהודים, להדריך אותם ולעזור להם לברוח. אליהו גולומב פרש בפני בעלות הברית תוכנית נועזת לשלוח מאות בחורים מארץ ישראל כפלוגת צנחנים לפולין; לספק להם נשק ולהקים סביבם ובפיקודם פלוגות לוחמות. הפלוגה שתצנח ביערות פולין תטריד את האויב הנאצי, תנסה להציל אלפי יהודים, לעורר את יהודי הגיטאות למרד ואף תנקום את נקמת דם ישראל וכבודו המחולל.⁷⁹ יצחק גרינבוים, ראש ועד ההצלה, נטה להדגיש במיוחד את תפקידם של השליחים בעקירת הייאוש ובעידוד ההגנה העצמית של יהודי אירופה.⁸⁰

אחרת ראה את הדברים יושב ראש הנהלת הסוכנות, דוד בן-גוריון. בריאליזם הפוליטי שלו ראה, כנראה, בן-גוריון מראש שרעיון פלוגות-קומנדו יהודיות ישאר בגדר חלום: "הצעת פלוגות-קומנדו יהודיות למלחמה בפולין – הוא לעג לרש. לשם הקמת פלוגות כגון אלו יש צורך במדינה יהודית".⁸¹ הוא הסתפק איפוא בדרישה לשלוח אנשים. גם את תפקיד השליחים הוא תפס בצורה הרבה יותר מוגבלת. "אין לתת מכאן הוראה ליהודים איך להתנהג, כפי שמציע מר גרינבוים. אין אנו יודעים על הנעשה שם... הכרחי להתקשר עם המונים יהודים בפולין, אלה שנשארו עוד לפליטה, ולמסור להם את דבר ארץ ישראל, זה צריך להיעשות על ידי שליחים".⁸² האם יתכן שרעיון הצנחנים התקשר במחשבתו של בן-גוריון לא בהגנה עצמית, בנקמה או בהצלה אלא בתעמולה ציונית לצורך העתיד? אם מסיבה זו ואם מסיבה אחרת היישוב ומנהיגותו חשו בשלב זה רצון עז להחיש עזרה ולקשור קשרים עם הגולה הדוויה. אלא שנושא זה מעצם טבעו היה כרוך בסודיות רבה, שמנעה את חשיפתו לא רק בפני הציבור הרחב, אלא אפילו בפני חלקה הגדול של ההנהגה המדינית. "...איך קרה שמתוכנו טרם התנדבו לפעולה כזאת?" תהה אליהו דובקין,⁸³ מנהל מחלקת העליה של הסוכנות. גם אחרים בהנהלת הסוכנות התאוננו על כך.⁸⁴ לעומתם ידע בן-גוריון, שהבעיה אינה חוסר מתנדבים ושאל יוחלט לשלוח שליחים הם ימצאו.⁸⁵ הבעיה היא בכך, שהסוכנות היהודית אינה עדיין גוף ריבוני וכדי לשלוח צנחנים לאירופה הכבושה היא זקוקה לתיווכן של בעלות הברית.

בראשית דצמבר 1942 החליטה הנהלת הסוכנות לעשות מאמצים לשלוח שליחים מיוחדים לפולין.⁸⁶ המחלקה המדינית ניסתה לנצל את קשריה עם שירות הביון הבריטי, אך לא הסתפקה בכך וניסתה לנצל גם קשרים עם האמריקנים, הצ'כים, היוגוסלבים והפולנים. בהזדמנות ביקורו בארץ של פרופסור קוט, סגן ראש ממשלת פולין הגולה, העלה לפניו בן-גוריון את רעיון השליחים הארצישראלים לפולין.⁸⁷ פרופסור קוט טען כנגדו שהרעיון בלתי אפשרי, כיוון שלפי נסיונם על היוצאים לשם אינם חוזרים. לאחר שבן-גוריון שיכנע אותו, שאנשינו מוכנים לסכן את עצמם, קיבל את ההצעה. הוסכם שהשליחים, שיאושרו על ידי הממשלה, יצאו לאימונים ללונדון לפני צאתם לדרך. הם חייבים היו לדעת פולנית וגרמנית על בורין.

משא ומתן זה כמו אחרים, שיתוארו בהמשך, לא הביאו לכל תוצאה. יש לזכור שפרופסור קוט לא היה אלא נציגה של ממשלה גולה, שגם היא נזקקה לשירותיה של בריטניה. הקשר עם האמריקנים נשאר גם הוא עקר בעיקר.⁸⁸

מסתבר, שבעלות הברית הפקידו בידי השירות הבריטי אחריות בלעדית למזרח התיכון. עיקר המאמצים הופנה, איפוא, כלפי בריטניה.

בראשית דצמבר 1942 נפש מ. שרתוק בקהיר עם גנרל אלכסנדר, המפקד הראשי במזרח התיכון והציע להקים פלוגות קומנדו יהודיות גם לארצות אירופה אחרות פרט לפולין⁸⁹. הגנרל הבטיח לברר אפשרות זאת. מכל מקום, ניסוח הדברים מלמד, שרעיון פלוגות הקומנדו היהודיות כבר היה ידוע היטב לבריטים ועתה ניסה שרתוק להרחיבו גם למערב אירופה ולבלקן. מעניינת גם העובדה, שלמרות הערכתו של בן-גוריון המשיכה המחלקה המדינית לדרוש הקמת פלוגות קומנדו יהודיות ולא הסתפקה במיספר שליחים. בינואר 1943 נפגש ב. ג'וזף בקהיר עם בריגדיר מקנדליש (Mackendlish) ועם סר ארתור רוקר⁹⁰ (Roker).

בפגישות אלו, שנערכו ב-24 וב-25 בינואר 1943, מסר ב. ג'וזף על החלטת הנהלת הסוכנות להקים פלוגות קומנדו ועל נכונותה לגייס לשם כך כחמש מאות-אלף צעירים מאומנים. הוא יצא נגד הטענה, שהדבר עלול לפגוע במצבם של יהודי ארצות הכיבוש, וטען, שאין לנו מה להפסיד עוד ולכן אין כל סיבה למנוע את הקמת הפלוגות. יתר על כן, עצם הקמת פלוגות הקומנדו עשויה גם להגביר את ההתנגדות לאויב בפולין. בריגדיר מקנדליש הבטיח למסור את תוכן השיחה למפקדו כדי שיעבירו לאנגליה להחלטה. סר ארתור רוקר נתבקש להעלות את ההצעה בפני המטה ומזכיר המדינה. בלונדון ניסה שרתוק להיפגש עם שר החוץ סר אנתוני אידן ועם ראש הממשלה צ'רצ'יל, אך ללא הועיל⁹¹. עם זאת הצליח להיפגש עם שר המלחמה. בפברואר 1943 דחו האנגלים את התוכנית סופית. במברק מלונדון דיווח שרתוק כי האנגלים רואים את התוכנית כבלתי-מעשית, כיוון שאינם רואים כל אפשרות להגיע לפולין. גם אם היתה אפשרות כזו, הוסיף, לא היה בה אלא להקדים את קץ היהודים בארצות הכיבוש⁹².

למרות תוצאותיה הזעומות של התוכנית להקמת פלוגות קומנדו יהודיות, בשלב זה, אי אפשר להתעלם מהמאמצים הרבים שהשקיעו המוסדות האחראיים בתוכנית זו כמו גם בנסיון להקים צבא יהודי. ממאמצים אלה ניכר הדגש ששמו המוסדות על ההיבט הצבאי בפעולות העזרה וההצלה. כדי להבין נטיה זו יש לזכור, שהדרישה להקמת פלוגות קומנדו יהודיות וצבא יהודי, נועדה לשרת מיספר מטרות נוסף למטרה המוצהרת. ראשית, הדרישה לגמול מדיני בארץ ישראל בזמן שלאחר המלחמה. יתר על כן, הקמת צבא יהודי ופלוגות קומנדו יהודיות יש בה כדי לתרום לגידול עוצמת היישוב הארצי-ישראלי וביצור כוחו ובכך היא מהווה גם הישג של הציונות המעשית. אספקט נוסף של ההיבט הצבאי קשור ללא ספק ברגישות היהודית המודרנית לנושא ההגנה העצמית יחד עם השאיפה להבליט את הייחודיות של "היהודי הלוחם" הצומח באווירה החופשי של ארץ ישראל. אלא שארץ ישראל לא היתה עדיין חופשית באותה תקופה, והדגש ששמו מוסדות היישוב והתנועה הציונית בארץ ישראל בהיבט הצבאי היה תלוי באישור מצד בריטניה. כאמור, חרף כל מאמצייה המדיניים העלתה המנהיגות חרס בידה⁹³.

נסיון לסכם את התגובה הראשונית מלמד, שלטווח רחוק היו הישגיה מעטים מדי ומאוחרים מדי, ואילו בטווח הקצר הסיחו ציפיותיה הגדולות והרחוקות את דעתה מהדברים הבטוחים והקטנים. כך לא עלה בתקופה זו כלל נושא "העזרה לשעה", דהיינו תמיכה חוצרית ביהדות המדוכאת, שתסייע לה לדחוק את הקץ. בעיקרו של דבר, השתמשה התגובה הראשונה בדפוסי פעולה שיגרתיים, שנודעו עוד לפנייה. רק ההתפכחות, שבאה בעקבות האכזבות הראשונות, דחפה את העוסקים בנושא לחפש גם דרכים בלתי-סלולות, שיתאימו יותר לאימי השעה.

גורלן של תוכניות ההצלה הראשונות:

לאחר האכזבה מדרכי התגובה הראשונה, עליה עמדנו בפרקים אחרים, פנו המוסדות לחפש דרכים חדשות לעזרה ולהצלה, ובין היתר עסקו בתוכנית "כופר נפש", תוכניות "עזרה לחיי שעה" וכד'. נשאלת השאלה: מה עלה בגורלן של תוכניות ההצלה, שהיוו את התגובה הראשונה של מוסדות היישוב? דהיינו: תוכנית החליפין, תוכנית הצנחנים וגו'.

תוכנית החליפין

כאמור, כבר בראשית 1943 דחתה בריטניה את תוכנית החליפין הגדולה שהציעו המוסדות הלאומיים, בטענה שהתוכנית חסרה הגיון משפטי ואין לה סיכוי להתקבל על דעת הגרמנים⁹⁴. האומנם לא היה כל סיכוי שתוכנית זו

תקבל על דעתם של הנאצים? רייטלינגר מכחיש טענה זו.³ לדבריו נלקחה התוכנית על ידי הגרמנים פרק זמן קצר
ברצינות רבה.⁴ עדות לכך משמש תזכיר מ-20 בפברואר 1943, חתום על ידי ראדמאכר (Rademacher), ראש
המחלקה לענייני יהודים במשרד החוץ הגרמני, שביקש רשימה של שלושים אלף יהודים לחליפין
(Austauschjuden), שתורכב מנתינים מכל ארצות בעלות הברית כולל ברית המועצות. קאלטנברונר
(Kaltenbrunner), ראש המשרד הראשי לבטחון הרייך (RSHA), הרחיק לכת כדי כך, שהורה למפקדי משטרת
הבטחון שלו ברוסיה לבחור יהודים מתאימים מהגיטאות. הצורך של הגרמנים ביהודי החליפין נבע מכך, שהיו
הרבה גרמנים עצורים בארצות הברית ובאמריקה הלטינית, אך מעט מאד אמריקנים היו עצורים על ידי הגרמנים.
כיוון שכך, היו הגרמנים מוכנים אפילו להתעלם מעובדת זיוף פספורטים מהונדורס ופאראגווי, שנתגלתה על ידם.
כל עוד קיוו הגרמנים שבעלות הברית יכיר בתעודות אלו לצורך חליפין,⁵ רוכזו בעלי נתינות זרה, אפילו היתה
מזויפת, במחנה מיוחד – ברגן-בלזן, ורק משנאשו הגרמנים מתקוות החליפין נשלחו לאושוויץ גם היהודים
שנועדו לחליפין.

מכל מקום, נראה שעוד באפריל 1943 החלו הגרמנים לחשוש מעניין החליפין, שמא יחשוף את היקף ההרג שנעשה
ביהודים ויביא להוצאת פסקי דין נגדם בחוץ לארץ. יתכן גם שחלק מהאחראים על ביצוע "הפתרון הסופי" ראה
מתחילת בפקודת יהודי החליפין אמצעי לקבל יותר אינפורמציה על הבעיה היהודית. כך, אומנם, הציע רותר
(Rauter), המפקד העליון של ה-S.S. והמשטרה בהולנד, ב-24 ביוני, שמודעה על "יהודי חליפין" עשויה להעלות
על פני השטח חלק מעשרים אלף היהודים המסתתרים.⁶ ידועים גם מקרים בהם השתמשו הנאצים בעניין החליפין
כתחבולה, שנועדה להרגיע את האנשים בדרכם לאושוויץ.⁷ נראה, איפוא, שהגרמנים ראו בתחילה את תוכנית
החליפין הגדולה באור חיובי, אלא שבעלות הברית סירבו להציג תוכנית שלא היתה בה תועלת ישירה להן.
משנאשו הגרמנים מתקווה זו מצאו לתכנית שימושים אחרים הנזכרים לעיל.

לאחר שנדחתה תוכנית החליפין הגדולה הודיעה הממשלה הבריטית, בינואר 1943, בעקבות המשא ומתן הממושך
שניהל שרתוק, על הסכמתה לקבל רשימה גדולה של תשע מאות איש – נשים וילדים של תושבי ארץ ישראל, לאו
דווקא אזרחי ארץ ישראל.⁸ אלא שגם מימושה של תוכנית מצומצמת זאת נתקל בקשיים רבים. הקושי היסודי היה
נעוץ בעצם החליפין, דהיינו, בסירובן של הנשים הגרמניות בארץ ישראל לחזור לגרמניה. בעיה אחרת היתה כרוכה
בקושי לאתר את האנשים המופיעים ברשימה, משום שחלקם שינה כתובת וחלקם כבר לא היה בחיים. המשרד
הארצישראלי בקושטא שלח שליח – נתין שווייצרי בעל קשרים – לחפש את המשפחות האבודות, אך שלטונות
גרמניה הכשילו נסיון זה.⁹ העובדה, שהחיפושים היו צריכים לעבור בכל מקרה דרך הגסטאפו, עוררה חשש,
שחשיפת האנשים רק תסבך אותם במקרה שהתוכנית לא תמומש. כיוון שכך, ניסתה הסוכנות היהודית בראשונה
לאתר רשימה חלקית בלבד. ואומנם, נראה שהנהלת הסוכנות נואשה מתוכנית החליפין לאחר זמן קצר. שרתוק,
שבהיותו בלונדון ניסה להזיז את הדברים, התרשם שהבריטים אינם אשמים בקפאון, כי העניין לא בידיהם, והא
רְאִיה: אף האמריקנים ממש שבגרמניה לא הוחזרו עד אז. "וכאשר נוכחתי בכך – עזבתי את הדבר," סיכם
שרתוק¹⁰.

נראה, שבארץ הרגישו בהזנחת העניין. בסוף פברואר טען גרינבוים בהנהלת הסוכנות, שיש לדרוש שוב מהחברים
בלונדון להעמיד על הפרק את שאלת החליפין. משהגיעו לארץ הידיעות על תכונה למרד בגיטו ורשה, התגברה
הדרישה לחליפין, מה גם שמברק הוועד היהודי הלאומי בפולין תבע בפירוש הצלה מהירה בדרך חליפין.¹¹ הדרישה
הועלתה שוב על ידי א. רייס, מפעילי מפא"י, בישיבת הוועד הפועל של ההסתדרות ב-15.3.1943, בקול קורא של
אסיפת הנבחרים מ-24.3.1943 וכמו כן נכללה בדרישות ועד הצלה לוועידת ברמודה.¹²

למעשה, לא פסקו לגמרי גם המאמצים הדיפלומטיים של המנהיגות הציונית בעניין זה. בארצות הברית שוחח
דוקטור נ. גולדמן, חבר הוועד הפועל הציוני ויושב ראש הקונגרס היהודי העולמי, עם באי-כוח מדינות שונות בדבר
המצאת נשים גרמניות לצורך החליפין, אך השיג תוצאות זעומות. בבריטניה הניע דוקטור שווארצבארט, הנציג
הציוני במועצה הלאומית הפולנית בגולה, את מיניסטר החוץ הפולני ראצ'ינסקי לפנות לממשלת ברזיל במטרה
הנ"ל. פניה דומה נעשתה גם לאפריקה הדרומית.¹³

למרות המאמצים האמורים שום דבר לא זו. בחוגי משפחות הנשים והילדים, שנכללו ברשימה, רווחה ההרגשה שוועד ההצלה והסוכנות היהודית אינם עושים את מירב המאמץ לקידומה של התוכנית, וכי תוכנית החליפין אינה עומדת במרכז הפעילות של ועד ההצלה, כפי שצריך היה להיות. בפגישה בין משלחת מטעם "הוועדה להצלת נשים וילדים בשטחי הכיבוש"¹⁴ לבין "ועד ההצלה" הושמעו על ידי המשלחת טענות כבדות נגד הסוכנות היהודית והועלו הצעות פעולה. בתחום החליפין הציעה המשלחת להכריח את הנשים הגרמניות הנמצאות בארץ לחזור לגרמניה. הצעה זו, שהועלתה בעת התגובה הראשונה על ידי גרינבוים עצמו, נדחתה בשלב זה (אפריל 1943) על ידו, בהסתמך על הטיעון הבריטי שלפי החוק הבינלאומי אי אפשר להכריח נתיני ארץ אויב לעזוב את הארץ בניגוד לרצונם אם אין מדינה אחרת נכונה לקבלם. אין איפוא תועלת, טען גרינבוים, אם ירחיקו את הנשים הגרמניות, כי הנאצים לא יתנו תמורתן את הנשים והילדים היהודים. נסיון זה לשמור על ליגליות או אפילו להשלים עמה בלי-ברירה, מאפיין אולי את אי-יכולתה של הנהלת הסוכנות להסתגל לנסיבות של מלחמה טוטלית, שבה כל אמצעי כשר בדרך להשגת המטרה.

המשלחת התלוננה גם על ההיקף המצומצם של החיפושים אחר המשפחות והעלתה את החשש, כי שליחי קושטא לא הקדישו לעניין זה תשומת לב ראויה. על כך ענה גרינבוים בפסקנות: "אנו לא ניתן הוראות להרחיב את החיפושים, אם רצונכם בכך, פנו אתם בעצמכם בעניין זה"¹⁵. תשובה זו יכולה היתה להיראות שרירותית ביותר, לולא הכרנו כבר את הרקע לה, דהיינו, חששה של הסוכנות היהודית לחשוף יהודים מסתתרים, והחשש שאיתור האנשים רק יסב להם צרות במקרה שהתוכנית לא תמומש. עניין זה מתבהר גם מתשובתו של ח. ברלס¹⁶, בא-כוח הסוכנות היהודית בקושטא, לפנייתו של הוועד להעברת נשים וילדים, שבה נאמר, כי הצעתם לשלוח את הרשימות והתצלומים הדרושים למשפחות ל"יודנראט" אינה נכונה, ויכולה היתה להכניס את הקרובים לסכך של רדיפות קשות עוד יותר. באותו מכתב הבהיר ברלס, שהסוכנות היהודית בקושטא עשתה מאמץ מירבי להעביר את החומר הדרוש למשפחות: ישירות על פי כתובתם, באמצעות "הצלב האדום" באנקרה ועל ידי הממשלה השווייצית באמצעות הצירות הבריטית בקושטא ובברן. ברלס הרגיע את משפחות הקרובים, שאינו מסיח את דעתו מעניינם אף לשעה קלה¹⁷.

החשש שמא החילופין לא יתקיימו דחף את משפחות הקרובים לדרוש מוועדת ההצלה לנקוט אמצעי הצלה, אפילו אינם קשורים ישירות בעליה לארץ. הצעתם לבקש מממשלת שווייץ לקחת את המשפחות תחת חסותה נענתה בחיוב¹⁸. הצעה אחרת, להשיג למשפחות הנ"ל – ליתר בטחון – גם תעודות שהם נתינים אמריקנים נדחתה בתקיפות. "העניין הזה לא בא בחשבון ואל תזכירו יותר את הדבר הזה", הגיב גרינבוים. הצעות אחרות של המשלחת: לארגן הפגנה על יד ארמון הנציב העליון על מנת שיודיע ללונדון על ייאושן של המשפחות, וכן שמישהו בלונדון יתמסר אך ורק לעניין החליפין וירכז את כל העניינים הקשורים בפעולה זו בידיו – לא זכו לתשומת לב. בחינת הצעות המשלחת ותשובות יושב ראש ועדת ההצלה מראה שוב על הפער במתח הנפשי בין הנוגעים בדבר לבין המוסדות המדיניים שטיפלו בהצלה. סביר להניח, שיש דברים המוכרחים לעבור את מבחן ההגיון; אך נדמה, שיתר רגש וספונטניות לא היו מזיקים לעבודת ההצלה. בסיכומו של דבר, אין להתעלם מהמאמצים שהשקיעה הסוכנות היהודית בתוכנית החליפין. מאמצים אלה הושפעו ללא ספק, מלחצן הבלתי פוסק של המשפחות הנוגעות בדבר ומכך שהתוכנית עוסקת בנושא רגיש כאיחוד משפחות. העובדה, שתוכנית החליפין נועדה להציל את האנשים בדרך עליה לארץ ישראל, הוסיפה לחשיבותה בעיני הסוכנות היהודית.

מעניין לבחון מה עלה בגורל תוכנית החליפין. בעקבות קבוצת החליפין הראשונה מנובמבר 1942, שכללה שישים ותשעה תושבי ארץ ישראל, הגיעה קבוצה קטנה נוספת בינואר 1943. קבוצה שלישית, של כמאתיים ושבעים פליטים מהולנד, הגיעה רק בראשית אוגוסט 1944. קבוצה רביעית, שמנתה מאה שלושים וארבעה פליטים, הגיעה באפריל 1945¹⁹. רק כשמונה מאות איש הצליחו, בסופו של דבר, לצאת מאירופה הכבושה בזכות החליפין. עם זאת, סייעה תוכנית החליפין גם להצלה בקנה מידה רחב יותר בזכות פעולתו של המשרד הארצישראלי בג'נבה בראשותו של ח. פוזנר. משרד זה העניק לאלפי יהודים אישורים בחזקת אזרחי ארץ ישראל המיועדים ל"תוכנית החליפין" והוא ביקש מקושטא לאשר להם מתן "הודעת הרשמה לסרטיפיקטים"²⁰. השלטונות הגרמניים הכירו במקביל התעודות בתור "נתיני חוץ לארץ מוגנים" ונתנו לנרשמים את הזכות לחכות כ"מיועדים לחליפין" עד בוא

תורם לעליה. יהודים אלה נאספו במחנה הריכוז ברגן-בלזן והוחזקו בתנאים מיוחדים. כשלושים ושניים אלף אישורים כאלה נשלחו להולנד, לצרפת ולבודפשט וכן נשלחו אישורים לאנשים שונים בפולין לפי בקשות שהתקבלו מהם. למעשה ניצלו כמעט כל הנרשמים שקיבלו אישורים כאלה, מציין ח. ברלס²¹. עובדה זו מלמדת שוב אלו סיכויים גדולים היו טמונים בתוכנית החליפין הגדולה, ועד כמה ניתן היה לנצל את "רשימת החליפין" להצלה בממדים גדולים יותר לולא היתה הסוכנות היהודית מוגבלת בחלוקת אישורי העליה על ידי מכסות הספר הלבן.

תוכנית הצנחנים²²

במכתב שכתב אחד החברים, שברח מפולין לסלובקיה, למשלחת הארצישראלית בקושטא, באוגוסט 1943, קבל על שבחורי ארץ ישראל אינם מתאמצים להגיע לגולה הכבושה: "מדוע אינם יכולים בחורי ארץ ישראל ללכת בים וביבשה, לעתים גם ליהרג, אבל מישהו הרי יגיע לאיזה מקום שהוא באירופה?"²³ בשעה שנכתב מכתב זה חיכו עשרות צנחנים ארצישראלים חסרי סבלנות להיקרא לתפקידם, שלקראתו אומנו חודשים רבים. אך הקריאה בוששה לבוא. מדוע?

מתברר שלמרות ההסכם של הסוכנות היהודית עם ה-א.י.ס.ל.ד. (שלוחה של מוסד המודיעין המרכזי של הצבא הבריטי), לפיו הותר לשליחים לפעול למען ענייניהם היהודיים בנוסף לתפקידם הצבאי המוגדר, התעוררו בעיות משני הצדדים. מחד גיסא, היה ה-א.י.ס.ל.ד. מוסד נוקשה הרגיל לעבוד באמצעות סוכנים שכירים ולא עם חברות מתנדבים אידיאליסטים. "לרוב נפגשנו באי-אמון וחשדנות", העיד לאחר מכן ש. אביגור, אחד ממכווני הפעולה, "לא פעם נאמר לנו בגלוי, שהתנועה הציונית מתכוונת במפעל זה יותר לענייניה היא מאשר לשירות העניין הכללי, כאילו היתה סתירה בין שני התפקידים במלחמה נגד היטלר"²⁴. גם האדמיניסטרציה והמשטרה הארצישראליות עשו כמיטב יכולתן כדי להכשיל את הפעולה המשותפת הזאת ולהגביר עוד יותר את אי האמון הקיים. מאידך גיסא, השליחות הכפולה עוררה היסוסים גם בצד היהודי. מיספר חברים, ששללו את מדיניות השיתוף עם בריטניה בכללה²⁵, לא יכלו לקבל על עצמם את התפקיד הזה בלב שלם ונרתעו. ואכן, רק אותם החברים, שהרגישו באחדות המעשה של מלחמה והצלה, התנדבו למעשה כך חזרו בהם שניים מהאנשים שנועדו לצנוח בגרמניה, בטענה שבגרמניה אין יהודים ואין טעם בשליחותם לשם²⁶.

הסתירה שבין התפקידים באה לביטוי במחלוקת על המרות ובשאלת הכשרת השליחים מהבחינה היהודית. הצד היהודי שאף, כמובן, שהשליחים יהיו כפופים ישירות לסוכנות היהודית. במשא ומתן בין הצדדים, שבו השתתף גם א. גולומב, מפקד "ההגנה", הוסכם שנציג המחלקה המדינית ישמש כמקשר בין השליחים והקצינים הבריטיים הממונים עליהם. תביעת הסוכנות היהודית, שבא כוחה יסופח למטה המחלקה בקהיר, נדחתה על ידי הבריטים מיד. לדבריהם, יש חשש מפני ריבוי רשויות ומפקדים. "אומנם, האנשים נועדו גם למלא שליחות יהודית, אבל עליהם להתרגל לדעת כי מבחינה צבאית הם נתונים למשמעת המחלקה הבריטית", טענו²⁷. במשך הזמן ניסו הבריטים למנוע בדחיות חוזרות ונשנות את ביקורו של בא-כוח הסוכנות היהודית אצל המתאמנים בקהיר. המחלוקת בעניין המרות היתה כה חריפה עד שחלק ממכווני הפעולה בצד היהודי, כמו נתן פלד, שריכז את הפעולה מטעם ועדת הבטחון של ההסתדרות²⁸, טענו, שיש להוציא מסקנות מרחיקות לכת עד כדי ביטול השותפות. משה דיין, מראשי הפלמ"ח, שהיה המקשר עם הבריטים, התפטר מתפקידו כאשר הקשו עליו הבריטים לגשת למתאמנים. כן החליטו המוסדות לעכב משלוח מועמדים נוספים לאימונים בקהיר. ר. שילוח, א. סרני, ש. אביגור וחבריהם ממכווני הפעולה התנגדו לכך בתקיפות. "נדמה לי, שחברים אשר אינם מבינים שהשאלה המרכזית כרגע היא לא רק לארגן עליה מתורכיה, מליסבון, אלא גם להיות בצרפת, בפולין וברומניה, אינם רואים את העניין האמיתי. אם לא נעשה זאת בתנופה גדולה, הדבר לא ייעשה", טען סרני²⁹. שילוח, נציג המחלקה המדינית, הציע להמשיך בעבודה גם בתנאים החדשים שנותרו מתוך מאמצים בלתי פוסקים להשיג מילוי ההבטחות. בדין וחשבון, שיועד למחלקה המדינית, כתב שילוח: "לנו ניתנת ההזדמנות לשלוח שליחים מיספר, שיוכלו להביא את בשורת היישוב לגולה הנאבקת – הייסלח לנו אם לא ננצל הזדמנות זו?"³⁰

עקב הקשיים שנתעוררו בקהיר החליטה הסוכנות לנסות ולהתקשר עם הביון של בעלות הברית בטורקיה. הפעולה נעשתה על ידי גובר הסוכנות היהודית, א. קפלן, ואיש המחלקה המדינית, א. אפשטיין (אילת), שביקרו בקושטא במארס 1943 והקימו קשרים עם סניף

ה-א.י.ס.ל.ד. במקום³¹. במאי אותה שנה קיימו נציגי המחלקה המדינית, א. אפשטיין

וט. קולק שיחות נוספות עם מנהל משרד ה-א.י.ס.ל.ד. בקושטא, בהן הוסכם מחדש על שיתוף פעולה. נקבע כי השליחים, שהוסכם עליהם בקושטא, יהיו בעיקרם שליחים ציוניים, אלא שתמורת העזרה שהמחלקה הבריטית תגיש לנו בהצדרתם ימלאו גם שליחות בריטית, ואילו אלה המתאמנים כבר בקהיר שליחותם הבריטית אינה רק תפקיד משני³².

לאחר מרד גיטו ורשה גברה נכונותם של היישוב ומוסדותיו להסתכן, לעשות הכל כדי להגיע לגולה הכבושה. סיפר על כך ואינה פומרנץ, חבר משלחת ההצלה בקושטא: "באותה תקופה כל אחד שאל את עצמו: האם יש לי זכות לנשום? ... וכל אחד שמע בלבו אותה תשובה: עלינו לפרוץ את כל המעצורים ולהגיע לשם, גם אם ניספה בדרך!"³³ הרגשה זו, שרווחה ביישוב, חיזקה את המגמה, שיש לבצע את השליחות בכל תנאי למרות הקשיים והמיגבלות שהבריטים שמו בדרכה³⁴. בשלב זה, בקיץ 1943, הציע מטה הפלמ"ח להעביר אליו את האחריות לגיוס האנשים. אנצו סירניף שמונה למקשר עם הבריטים וכאחראי הישיר למפעל כולו, ניסה לתת למפעל תנופה חדשה³⁵. באותה עת רוכזו השליחים בקיבוץ "השומר הצעיר" הזורע, בפיקודו של מפקד המחלקה הגרמנית יהודה בן-חורין³⁶, ועברו כאן סמינר ציוני יסודי. על המשקל הרציני, שייחסה המנהיגות לתפקיד הציוני בשליחות, ניתן לראות מרשימת המרצים הכוללת מנהיגים מן השורה הראשונה, כמו בן-גוריון, ברל כצנלסון, יצחק טבנקין ואחרים. כמו כן חודשו המאמצים המדיניים. באוגוסט אותה שנה נפגש מ. שרתוק, ראש המחלקה המדינית, עם גנרל מ. וילסון, המפקד הבריטי בקהיר, והעלה פעם נוספת את הדרישה להקמת פלוגות קומנדו יהודיות, שתשתתפנה בנקמת דם אחיהם ובהצלה³⁷. הדרישה נדחתה בטענה, שאם עושים זאת צריכים לתת מדינה לשלוח את צבאה.

מן הראוי לציין, שבראשית שנת 1944, עם התקרבות סכנת הכיבוש הגרמני להונגריה, הגבירה הסוכנות היהודית את מאמציה בעניין הנ"ל. ביוזמתם של א. גולומב, י. גרינבוים ויצחק שדה הציע מ. שרתוק לבריגדיר קלייטון בקהיר לשלוח כמאתיים שליחים להונגריה, סלובקיה, רומניה ובלגריה, כדי להקים שם תנועת מחתרת רחבה, שתארגן את יהודי המקום להתנגד לפעולות ההשמדה הנאציות ותגביר את פעולת החבלה האנטי-נאצית הכללית³⁸. התוכנית, שכונתה "תוכנית ההתגוננות", הוגשה כתזכיר ללורד מוין, השר לענייני המזרח התיכון, ב-7.2.1944. לאחר השהיה ארוכה נדחתה התוכנית. בביקורו בלונדון ביולי 1944, העלה מ. שרתוק את התוכנית בכתב בפני מייג'ור רנדולף צ'רצ'יל, בנו של ראש הממשלה, כדי שיעיגה בפני אביו³⁹. למרות תמיכתו של ראש הממשלה, ו. צ'רצ'יל, נתקבלה לבסוף תשובה שלילית לתוכנית זו. נראה, שלאחר התייעצות עם משרדי החוץ והמושבות הוחלט כי השיקול הפוליטי של התקרבות אל הערבים עדיף על פני התועלת הצבאית, שאפשר להפיק מן התוכנית; על כן אין להוציא אותה לפועל⁴⁰. עם זאת, ואולי דווקא עקב זאת, ביקשו הבריטים להשהות את התשובה השלילית ולהשאיר את המוסדות במצב של חוסר-בהירות לגבי כוונותיהם של הראשונים.

מסתבר, שעמדה זו כיוונה את הבריטים ביחסם לתוכנית הצנחנים מתחילה. נראה, שהבריטים חששו לדחות את דרישת המוסדות לחלוטין. כדי לתת מוצא לכאב היישוב ולנכונותו לפעול למען הגולה היהודית הסכימו הללו בראשית 1943 לתוכנית מצומצמת של הצנחת שליחים בודדים, אך עיכבו את מימושה עד ראשית 1944. שיקולים אלה הורגשו בעיקר בפעולת ה-א.י.ס.ל.ד., שהקשר הממושך עמו הביא להצנחת עשרה שליחים בלבד. הקשר עם ה"אייר פורס" (מחלקת שירות המודיעין של חיל האוויר), שהיה מוסד גמיש יותר, הביא להעברת עשרים ואחד שליחים נוספים. רוב השליחים הגיעו לבלקנים סמוך לכיבוש הסובייטי, חלקם הניכר נתפסו⁴¹.

יתכן שניתן לסכם ולקבוע שמפעל הצנחנים היה בבחינת: "פחות מדי ומאוחר מדי"⁴². המטרות הגדולות שנקשרו במפעל – אירגון מחתרות יהודיות, אירגון התנגדות יהודית וכד', לא מומשו. עם זאת, אין לזלזל בערך הסמלי של מפעל הצנחנים, שהיה בו משום הוכחה לנכונות ההקרבה של היישוב למען יהודי הגולה. אין להתעלם גם מתרומת הצנחנים לארגון פעילות ציונית ויהודית בגולה ולארגון העליה משם מיד לאחר המלחמה, ומהשתתפותם במאמץ המלחמתי הכללי על ידי ביצוע פעולות חבלה, הספקת אינפורמציה וכד'⁴³.

נסיון להעריך את יחס המוסדות לתוכנית הצנחנים מראה, שהללו השקיעו בעניין זה יוזמה ומאמצים מדיניים ניכרים. כאמור, הועלתה התוכנית להצנחת יחידות קומנדו יהודיות בפולין עוד בראשית המלחמה. גם בקרב היישוב גברה הנכונות להקרבה. עדות לכך מהווה התייצבותם של מאות מתנדבים מאנשי היישובים והנוער העברי בדרישה לגייסם לעזרת יהדות הגולה. אלא שקשה היה לבודד את עניין השליחים ממסכת היחסים הכללית בין הממשלה המנדטורית לסוכנות היהודית. מבחינה זו נמצאה שנת 1943 בסימן משבר חמור, כשממשלת המנדט, שהשתחררה מחשש הפלישה הנאצית, בקישה לעצור בעד התפתחות הסוכנות היהודית למדינה בתוך מדינה⁴⁴. ברם, למרות המאמצים שהשקיע הצד היהודי בעניין זה, אין לשחרר אותו לגמרי מאחריות לסחבת במימוש התוכנית⁴⁵. זו נבעה בחלקה מקשיים שעוררו המתנדבים עצמם, שסירבו להתגייס לצבא הבריטי ולהידמות לסוכני ריגול בעלמא. השליחים, שהיו ברובם אנשי פלמ"ח וההתיישבות העובדת, היו חבורת מתנדבים אידיאליסטים, שלא היתה מוכנה לקבל את התדמית הנ"ל. נראה, שעמידתם התקיפה של המוסדות בשלב הראשון של המפעל על כפיפות הצנחנים למרות יהודית בראש וראשונה, שהתבטאה בדרישתם לסיפוח בא-כוח הסוכנות היהודית למטה בקהיר, הדביקה למפעל הצנחנים תג פוליטי והרתיעה את הבריטים ממימוש התוכנית. סביר להניח, שהסכמת המוסדות הלאומיים להתגייסות למפעל הצנחנים על בסיס אישי, היתה משחררת את הבריטים מחששם מפני התחייבות פוליטית ומאפשרת הרחבת מפעל הצנחנים והקדמתו.

קולעים במיוחד דברי י. באואר שקבע, כי "ההצלחה והכשולון (של מפעל הצנחנים – ח.א.) מקור אחד היה להם: הקשר עם מוסדות הביון הבריטיים איפשר את עצם המפעל – אבל הוא גם הכשילו"⁴⁶. האם היו דרכים נוספות לחדור לגולה, שלא נוצלו? האם הוזנחו אפשרויות אלו עקב התלות היתרה בבריטים? על כך אין במקורות שבידי תשובה⁴⁷.